

УДК 7.046.3

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2024.5.15>**Соколова Дарина Костянтинівна,**

аспірантка кафедри реставрації та експертизи творів мистецтва

Харківської державної академії дизайну і мистецтв

ORCID ID: 0000-0002-1890-2198

daryna.sokol@gmail.com

Шуліка В'ячеслав Вікторович,

кандидат мистецтвознавства, доцент, художник-реставратор III кваліфікаційної категорії,

завідувач кафедри реставрації та експертизи творів мистецтва

Харківської державної академії дизайну і мистецтв

ORCID ID: 0000-0003-1997-7033

shulikavv@ukr.net

**ІКОНОГРАФІЧНІ ПРОГРАМИ МОНУМЕНТАЛЬНИХ РОЗПИСІВ
О.Я. СОКОЛА У ХРАМАХ ХАРКІВЩИНИ ТА ПОЛТАВЩИНИ**

У статті проаналізовані іконографічні програми монументальних розписів О. Я. Сокола, які збереглися у храмах Харкова та Полтави: церква св. Сампсонія Прочанюбця в Полтаві (1909) та церква Трьох Святителів (Гольдбергівська) у Харкові (1915). Ці храми були побудовані із різною метою та мали різну функцію. Так Сампсоніївська церква була побудована як меморіальний храм-пам'ятник на місці Полтавської битви (так званої Шведської могили), храм Трьох Святителів планувався як подвір'я Спасо-Преображенського Курязького (Старо-Харківського) монастиря (але після закінчення будівництва використовувався як парафіяльний храм). Відповідно до функції храмів, О. Сокол розробив для кожного з них оригінальну іконографічну програму. Так у храмі Трьох Святителів була втілена програма патронального типу (характерна для розписів саме монастирських церков), де особлива увага була приділена персональним зображенням святих, які диференційовані за типом служіння. В Сампсоніївській церкві була втілена іконографічна програма сотеріологічного типу, де головним лейтмотивом стала тема Воскресіння, жертвності, захисту тощо.

Під час дослідження церковних пам'яток Полтавщини був виявлений ще один комплекс монументальних розписів, який за припущенням авторів статті міг бути дотичним до творчої спадщини О. Я. Сокола (в співавторстві із О. Мурашко). Це розписи Богоявленської церкви в с. Обознівка Глобинського району Полтавської області (1901). Розписи Обознівської церкви презентує третій тип іконографічної програми – копійно-компелятивний (використані композиції розписів Володимирського собору у Києві), який вдало використаний для живописної декорації сільського парафіяльного храму. Автори розписів Обознівської церкви вільно опрацювали зразки, прилаштовуючи відомі композиції до інтер'єру храму, який був побудований в іншому архітектурному стилі. У всіх трьох церквах відчутне захоплення автором розписів мистецтвом ранньохристиянського періоду.

Ключові слова: іконографічна програма, Олексій Якович Сокол, монументальні розписи, монументальний живопис, іконографія, релігійне мистецтво.

Sokolova Daryna, Shulika Viacheslav. ICONOGRAPHIC PROGRAMS OF MONUMENTAL PAINTINGS BY O.Y. SOKOL IN THE CHURCHES OF KHARKIV AND POLTAVA REGIONS

The article analyzes the iconographic programs of O. Sokol's monumental paintings, which have been preserved in the churches of Kharkiv and Poltava: the Church of St. Sampsonius the Pilgrim in Poltava (1909) and the Church of the Three Saints (Goldberg's Church) in Kharkiv (1915). These churches were built for different purposes and had different functions. Thus, the Sampsonian Church was built as a memorial church-monument on the site of the Battle of Poltava (the so-called Swedish Grave), while the Church of the Three Saints was planned as a courtyard of the Transfiguration of the Saviour Kuryazh (Old Kharkiv) Monastery (but after the construction was completed, it was used as a parish church). According to the function of the churches, Sokol developed an original iconographic program for each of them. Thus, in the Church of the Three Saints, a program of the patronal type was implemented (typical for the paintings of monastery churches), where special attention was paid to personal images of saints differentiated by the type of service. The Sampsonian church implemented a soteriological iconographic program, where the main leitmotif was the theme of the Resurrection, sacrifice, protection, etc. During the study of church monuments in the Poltava region, another complex of monumental paintings was discovered, which, according to

the authors of the article, could be related to the creative heritage of O. Sokol (co-authored with O. Murashko). These are the paintings of the Epiphany Church in the village of Oboznivka, Hlobyno district, Poltava region (1901). The paintings of the Oboznivka church represent the third type of iconographic program, a copy-comparative one (compositions of the paintings of St. Volodymyr's Cathedral in Kyiv were used), which was successfully used for the picturesque decoration of the village parish church. The authors of the Oboznivka church murals worked freely with the samples, adapting well-known compositions to the interior of the church, which was built in a different architectural style. In all three churches, the author of the murals is clearly fascinated by the art of the early Christian period.

Key words: iconographic program, Oleksiy Yakovlevych Sokil, monumental paintings, mural painting, iconography, religious art.

Постановка проблеми. За часів СРСР було штучно вилучено з мистецтвознавчого дискурсу імена багатьох українських митців, які працювали в царині сакрального мистецтва у ХХст. Це стосується, зокрема, й Олексія Яковича Сокола (1873–1939), творча спадщина якого, до здобуття Україною незалежності, майже не знаходила місця в наукових мистецтвознавчих студіях. Протягом останніх двох років авторкою цієї статті (Д. Соколовою) були здійснені наукові подорожі, під час яких були досліджені храми в Полтавській та Харківській областях, які свого часу розписав О.Я. Сокол, або, ймовірно, долучався до роботи над розписами. Була здійснена фотофіксація стінописів Сампсоніївської церкви (м. Полтава), церкви Трьох Святителів (м. Харків), Богоявленської церкви (с. Обознівка, Полтавська обл.). Під час дослідження Богоявленської церкви, відбулась робота з архівними документами, які фіксують стан пам'ятки та реставраційні роботи, що проводилися у 1988 р. Було зроблено припущення, що О.Я. Сокол брав участь в роботах над стінописами Обознівської церкви.

При порівнянні іконографічних програм розписів храмів, які були виконані О. Соколом, було встановлено, що для кожної з церков художник розробляв оригінальну іконографічну програму, яка залежала від функції кожної з церков.

Аналіз літератури. За радянські часи творчий доробок О.Я. Сокола розглядався в контексті його архітектурної та скульптурної спадщини. О. Сокол є автором монументу у м. Кам'янське (Дніпропетровська обл.) «Прометей Розкутий» («Пам'ятник загиблим в боях за соціалізм»), який був встановлений у 1920р. Але із часу проголошення

незалежності України, були розпочаті дослідження творчого доробку художника в царині церковного малярства. Перші ґрунтовні публікації про творчий шлях художника були здійснені Л.С. Глок, яка у 2012р. опублікувала дослідження, що були присвячені життю та творчості О.Я. Сокола. У її публікаціях йдеться про роботу митця в Україні та за кордоном, подається перелік храмових споруд, розписаних О.Я. Соколом. Вказано, що розписи О. Сокола збереглися в Сампсоніївській церкві (Полтава) та в Трьохсвятительській церкві (Харків). Не збереглися розписи церкви Різдва Христового (м. Скерневіце, Польща) (у 1990-х рр. перебудована на костел) та Миколаївської церкви (Кам'янське, Дніпропетровська обл.), де у 1986–1991 рр. «розписи були знищені бригадою «реставраторів» московського Свято-Данилова монастиря».

Перші мистецтвознавчі дослідження творчості О.Я. Сокола, як майстра церковних розписів, були здійснені С.В. Стешенком, який у 2017р. опублікував статтю «Олексій Якович Сокол (1870–1939) як іконописець» [7]. У даній публікації С.В. Стешенко, посилаючись на Л. Глок, розкрив постать О.Я. Сокола саме як церковного художника, який розписав щонайменше п'ять храмів. П'ятим храмом автор називає церкву Петра і Павла в Полтаві. Автор статті подав опис розписів, а також відомості про життя художника, зробив висновок, що митець працював здебільшого у стилі модерн, а на його творчість мали вплив такі художники як В.М. Васнецов та І.С. Іжакевич [7]. С.В. Стешенко дав короткий стилістичний аналіз розписів, не торкаючись іконографічної програми.

Згідно С.В. Стешенко, О.Я. Сокіл народився 13/25 березня 1870р. в с.Скопеч Переяславського повіту Полтавської губ. (з 1946р. с. Веселинівка Баришівського р-ну Київської обл.) в сім'ї Якова Яковича Сокола та Марфи Єфимової. Його батько походив із козацького роду званого ще за часів Б. Хмельницького. Після закінчення церковно-приходської школи, батько майбутнього художника відправив його до підрядника покрівельних і малярних робіт у м.Переяслав. Через півтора роки О.Я. Сокіл працював вже у Києві, де згодом став десятником у іншого крупного підрядника. Приблизно у віці п'ятнадцяти років він склав іспити екстерном за повний курс реального училища та кілька років навчався в Київській рисувальній школі М.І. Мурашка [7].

У 1885р. розпочалася робота над розписами у Володимирському соборі в Києві, які виконували В.М. Васнецов, М.В. Нестеров, П.О. та О.О. Сведомські, В.С. Котарбінський, М.К. Пимоненко, В.Д. Замирайло, С.П. Костенко під загальним керівництвом А.В. Прахова. Перебуваючи у Києві, О.Я. Сокіл познайомився із В.М. Васнецовим. У 1896р. О.Я. Сокіл вступив до московського училища живопису, ліплення і зодчества (клас В. Серова). Можна припустити, що особисте знайомство з В. Васнецовим сприяло вступу О.Я. Сокола саме до московського училища. Починаючи з 2 курсу навчання, О. Сокіл активно займався проектуванням приватних будинків. У 1901р. роботи художника були відзначені двома срібними медалями (самих медалей О.Я. Сокіл не отримав, але в дипломі є запис про нагороди). Після закінчення училища (1903) О. Сокіл отримав звання некласного художника, подав прохання щодо вступу до Петербурзької академії мистецтв (майстерні І.Ю. Рєпіна і П.П. Чистякова; закінчив у 1911р.). Слід сказати, що О.Я. Сокіл одночасно вчився ще в Археологічному інституті та на Вищих педагогічних курсах [7]. Під час навчання в академії, О. Сокіл розписав храм в м. Скерневіце (Польща), про що є довідка в його особовій справі (1903) від старшого лікаря лазарету м. Скерневіце. Там вказано, що на початку вересня О.Я. Сокіл впав з риштувань. Цей нещасний випадок стався

під час розписування іконописцем полкової церкви Різдва Христового 38-го піхотного Тобольського полку (м. Скерневіце). «Усередині весь храм розписаний художніми картинами з життя Ісуса Христа, Апостолів і Пророків. Усі вільні від живопису місця прикрашені візантійською в'яззю із золота, срібла і різнокольорових фарб (переважно синього)». Серед жертводавців був зазначений імператор Микола II, що свідчить про високі вимоги до виконавця розписів [7]. Сьогодні з внутрішнього оздоблення цього храму збереглися лише дві ікони з бічної нави (у 1989р. будівлю храму передали у власність римо-католицької церкви, храм був перебудований, а розписи знищені).

У 1875–1905 рр. архітектором Варшавсько-Холмської єпархії був Володимир Миколайович Покровський, який у 1907р. зайняв посаду Харківського єпархіального архітектора. Під керівництвом В. Покровського було завершено будівництво Трьохсвятительського храму у Харкові. У 1912р. для розпису храму запросили О.Я. Сокола, який виконував там розписи протягом двох років. Л.С. Глок припускає, що саме у Скерневіцях О. Сокіл познайомився з В. Покровським, який порадив О.Я. Сокола як талановитого й вправного майстра.

У 1909 р. О.Я. Сокіл, працював над розписами Сампсоніївській церкві у Полтаві (в особовій справі учня ІАМ О.Я. Сокола є звернення на ім'я керівника майстерні проф. П.П. Чистякова з проханням вислати його до полтавського Архієрейського будинку). Дослідженням Сампсоніївської церкви займалася проф. Полтавського університету економіки Т.В. Оніпко, але у її роботах йдеться лише про історію храму, виділення коштів на будівництво та утримання церковно-приходської школи. Про художні роботи в храмі дослідниця не згадує [4]. Згідно Т.В. Оніпко, Сампсоніївську церкву було закладено 27 червня 1852р. за проектом арх. Й.І. Шарлемані, та освячено в ім'я прп. Сампсонія Прочанолубця 15 липня 1856р. Гроші на будівництво були взяті з суми в 100000 руб., заповіданої 1811р. Чернігівським поміщиком І.С. Судієнком на увічнення Полтавської битви [4].

Наприкінці XIX ст. храм реконструювали за проектом арх. М.М. Ніконова (прибудували бічні вівтарі, виконали розпис стін і купола, встановили новий іконостас (майстерня московського купця О.С. Астаф'єва), з іконами роботи художника І.М. Малишева). Будівництво велося під наглядом арх. Полтавської єпархії С.В. Носова (нагляд за будівельними роботами – арх. І.Ф. Нейман). У вересні 1895р. роботи було завершено і 1 жовтня церкву було повторно освячено єпископом полтавським Іларіоном [4]. У 1909р., до 200-річчя Полтавської битви, було проведено ще одну реконструкцію під керівництвом арх. С.В. Носова. Із західного боку добудували вхідну частину з дзвіницею, а на східному фасаді виконали картину, що зображає звернення Петра I до армії напередодні битви. Під картиною встановили мармурову плиту зі словами цього звернення (картина та плита були демонтовані у 1994р.). У храмі встановили мармуровий іконостас із різьбленими орнаментами та кольоровими мозаїками, виготовлений фірмою Менціоні у Москві. Розпис інтер'єру було виконано О.Я. Соколом, що підтверджує меморіальний текст, який зберігся у храмі [7].

Розписи, значно пошкоджені у роки СРСР, були законсервовані та реставровані у 1994р. [7].

У 1999р. групою авторів було створене перше видання, яке було присвячене Трьохсвятительському храму в Харкові (історія, архітектура, проектування, декоративно-художні особливості). Храм будувався як подвір'я Курязького монастиря у Харкові (після побудови храм використовувався як парафіяльний). Автор розділу про монументальні розписи храму Ольга Йосипівна Денисенко надала короткий опис розписів, зазначила, що на художника значний вплив мали розписи Володимирського собору в Києві. На жаль, авторка невірно вказала прізвище художника (О.Я. Соколов). Розписи отримали високу оцінку сучасників, які визнавали його найкращим у місті. Імена В.М. Покровського і О.Я. Сокола записані на меморіальній дошці, що встановлена на стіні храму.

У 2015р. до 100-річчя від дня освячення Трьохсвятительського храму,

прот. А. Бочаровим була видана брошура «Из века в век. Трехсвятительский храм: 1915–2015». У ній проілюстровано сучасне життя храму, а також описано історію та передумови створення церкви. У цих двох виданнях О.Я. Сокіл згадується як митець, що працював над художнім оформленням храму.

В дисертації В.В. Шуліки (2009) розписи храму Трьох Святителів у Харкові розглянуті в контексті типології іконографічних програм храмових розписів Слобожанщини. В.В. Шуліка поділяє іконографічні програми церковних розписів др.пол. XIX – початку XX ст. на 3 типи: копійно-компілятивний, патрональний та сотеріологічний [8]. Розписи храму Трьох Святителів В. Шуліка аналізує в контексті іконографічної програми патронального типу та робить наголос, що через зацікавлення результатами археологічних досліджень, О. Сокіл доповнює іконографічну програму ранньохристиянськими символами, які не використовувались в східнохристиянському мистецтві з часів Трульського собору (692). На думку В.В. Шуліки, О.Я. Сокіл міг також працювати й в Курязькому монастирі. Під час дослідження залишків розписів Георгієвсько-Петропавлівського храму монастиря (2014), які були виконані в 1910-х рр., були виявлені орнаменти, які за своїм рисунком збігаються із орнаментами Трьохсвятительської церкви.

Мета статті. Виявити особливості іконографічних програм, які були втілені О.Я. Соколом в церквах Харкова та Полтавщини. Встановити залежність іконографічної програми від функції храму.

Виклад основного матеріалу. *Сампсонівська церква в Полтаві*, за своїм призначенням є меморіальною пам'яткою, що змусило О. Сокола розробити для неї особливу іконографічну програму розписів, в якій головним лейтмотивом стала тема Воскресіння. Зображення Воскресіння Христа займає домінуюче місце в храмі та представлено в різних іконографічних типах. Велика композиція «Воскресіння», де Христос зображений в небі над гробом, представлена в консі апсиди, що є нетрадиційним для живописної декорації храмового інтер'єру. Цю композицію можна

тракувати й більш широкому сенсі, як надію на воскресіння загинувших. Крім того, тема Воскресіння підтримана в притворі храму, де на північній стіні зображені Жони Мироносиці та композиція «Не торкайся мене» («Христос що воскрес та Марія Магдаліна»). На західній стіні притвору – «Зішестя у пекло», що є традиційною для східного християнства іконографією Воскресіння. Тобто у вівтарі храму представлено пряме трактування Воскресіння, на західній стіні – містичне.

Крім теми Воскресіння, в іконографічній програмі підкреслена тема війська, скорботи, жертвності, захисту. Так на арці віми, що фланкує іконостас – «Собор архістратига Михаїла» (покровителі війська). Навпроти, в верхній частині західної арки – Богоматір з омофором (Покров), захист Богородицею вірних. У східному склепінні, перед аркою віми – «Агнець Божий», що є ранньохристиянським символом Христа. Одночасно ця композиція може сприйматись в більш широкому сенсі, як символ пожертви. Навпроти зображений голуб із гілкою маслини у дзьобі (голуб Ноя) – ранньохристиянський символ миру (примирення Бога з людиною). Над композицією «Зішестя у пекло» зображено оплакування Христа, що підкреслює тему жертвності та скорботи.

В нижніх частинах арок зображені сюжети празників. Так на арці віми традиційно зображене Благовіщення. На західній арці зображене Богоявлення (Хрещення), на північній арці розміщено «Стрітення», на південній арці – «Різдво». Ці чотири празникових сюжети презентують основні етапи земного життя Христа від втілення до початку служіння, де Благовіщення – початок боговтілення, Різдво – прихід Христа у світ, Стрітення – здійснення пророцтва про народження немовля у діви та фактичне проголошення старцем Симеоном Христа месією, Богоявлення – початок земного служіння Христа.

Частина композицій є прямими репліками розписів Володимирського собору у Києві, це «Христос Пантократор» у куполі, чотири євангелісти на вітрилах, «Мертвий Христос, якого несуть херувими» та «Бог Отець» на стелі нартексу. Слід вказати, що сюжет «Мертвий

Христос, якого несуть херувими» має західноєвропейське походження та відображає видіння св.Франциска Асизького (іконографія цього сюжету була розроблена Джотто наприкінці XIIIст. (фрески церкви Сан-Франческо в Асизі)). На початку XXст. цей сюжет отримав велику популярність через композицію В.С. Васнецова.

Бокові стіни нартексу прикрашені композиціями із зображенням груп святих. Можна припустити, що частина зображень має патрональний характер. На південній стіні зображені св.Володимир, Борис та Гліб (хреститель Русі та перші канонізовані руські святі), наступною композицією є група святих зі св.Миколаєм в центрі та Олександром Невським зліва. На північній стіні притвору «Обрані апостоли», далі – група святих, різних за типом святості.

В бічних вівтарях композиції «Христос в пустелі» (південний), репліка з картини І.М. Крамського та «Моління про чашу» (північний). На північній стіні – «Поклоніння ангелів хресту».

Важливим є те, що створюючи іконографічну програму для Сампсоніївського храму, О.Я. Сокіл використовував ранньохристиянські символи: агнець, голуб, виноградна лоза. Така символіка набирає популярності серед митців після відкриття мистецтва ранніх християн у II пол. XIXст. Крім того, рослинний орнамент, який щедро використаний художником в декоруванні Сампсоніївської церкви, робить інтер'єр храму образом райського саду (іл. 1, 2, 3).

Згідно класифікації В. Шуліки, іконографічну програму Сампсоніївської церкви можна класифікувати як програму сотиріологічного типу з елементами копійно-копільятивного типу.

За задумом ктитора храму Григорія Гольдберга, *Трьохсвятительська церква у Харкові* мала би стати подвір'ям Курязького (Старо-Харківського) монастиря, але після побудови церкви цей задум не був втілений. В розписах храму майже немає великих композицій, присвячених біблейським подіям, більшість стінописів подають персональні образи святих, які поділені за типом свого

Лл. 1. О. Сокол. Стрітєння, Богоявлення. Розписи Сампсонїївської церкви, м. Полтава (1909). Фрагменти розписів арок. Фото Д. Соколової

Лл. 2. О. Сокол. Пантократор. Розписи Сампсонїївської церкви, м. Полтава (1909). Розпис в наві. Фото Д. Соколової

Лл. 3. О. Сокол. Воскрєсіння Христа. Розписи Сампсонїївської церкви, м. Полтава (1909). Розпис в консі. Фото Д. Соколової

служіння. Особливістю архітектури Трьохсвятительської церкви є те, що вона була побудована без стовпів і стала першим храмом у Харкові, де була застосована несуча

залізобетонна конструкція. О.Я. Сокол вдало використав особливості архітектури храму у створенні стінописів, розташувавши розписи ярусами. Він підкреслив великий відкритий простір в середині споруди. У нижньому ярусі підпружних арок розмістив фігури святих на повний зріст, у другому та третьому ярусах розміщені поясні зображення святих у медальйонах. На східній арці, у нижньому ярусі зображено «Благовіщення», яке фланкує іконостас, вище – архангели Михаїл, Рафаїл, Уріїл, Салафіїл, які зображені у медальйонах. На північній арці знаходяться повноростові зображення св.Іоанна Златоуста та Григорія Двоєслова, у другому ярусі прп.Антонія та Феодосія Печерських, у третьому ярусі прп. Сергія Радонезького та Іова Почаївського. На південній стіні храму зображені св.Яків Брат Господень та Василій Великий, над ними – образи московських святителів Петра, Олексія, Іони та Філіпа. На західній арці у першому ярусі – св.Костянтин та Олена, у другому – св.Володимир та Ольга, у третьому – св.Борис та Гліб.

У куполі розміщено зображення Христа Пантократора, у вітрилах чотири Євангелісти. Зі східної сторони квадратної основи барабана, що утворена перетином несучих арок, зображено Спаса у Славі, який сидить на веселці. Христос тут зображений у вигляді молодика без бороди, що є результатом захоплення мистецтвом ранніх християн. На північній стіні зображена Богородиця з янголами, на південній – св. Іоанн Предтеча. Розміщення такої композиції не дуже зрозуміло, бо вона фактично дублює образ Пантократора у куполі. Але ця композиція могла з'явитись під впливом розписів храму Христа Спасителя (москва), де у куполі розміщена композиція «Батьківство» («Отечество»), а в барабані деісусна композиція. Напроти зображення Спаса у Славі розміщено образ Спаса Нерукотворного, якого підтримують янголи. В центральних частинах арок, під деісусною композицією розміщені чотири херувими.

На склепіннях, які розташовані між несучими арками, на тлі виноградної лози в медальйонах, розміщені символи: агнець

(схід, жертва Христа), голуб Ноя (захід, примирення із Богом), етімасія (північ, друге пришествя), портир, хрест, терновий вінок (південь, Новий Заповіт).

Над боковими вікнами розміщені ангели в лоратних шатах.

Вівтарна частина храму була частково перемальована наприкінці ХХст. (?), тому не всі деталі розпису можуть належати пензлю О. Сокола. На початку 2010-х рр. розписи були значно поновлені невідомою артілью художників. Доповнення кінця ХХст. (?) надали схожість із манерою живопису О.Я. Сокола. Для визначення автентичності розписів необхідно проводити спеціальні дослідження. В центральній апсиді зображений Христос на повний зріст на тлі неба. Його постать фланкують ангели із потиром та кодексом у руках. У північному вівтарі над вікном зображений «Христос Цар Іудейський» (Христос в терновому вінці і в багрянці), у південному «Спас Нерукотворний». На внутрішній частині арки віми оригінальне зображення зішестя Св.Духу на апостолів, де у центрі арки зображений Св.Дух у вигляді голуба, від якого йдуть струмені полум'я. Апостоли зображені поділеними на дві групи в нижній частині арки. Над боковими іконостасами зображення Божої Матері у медальйонах: Знамення (північ), Покров (південь).

В розписах Трьохсвятительської церкви, так само як і в Сампсоніївській, присутні ранньохристиянські символи: голуб Ноя з гілкою оливи, агнець, косянтинівські монограми, павичі (західна стіна, символ вічного життя) (іл. 4, 5, 6).

На сьогодні вважалося, що серед мистецької спадщини О. Сокола збереглося лише два комплекси монументальних розписів, але, досліджуючи церковні пам'ятки Полтавщини, був знайдений ще один комплекс монументальних розписів, який, ймовірно, може належати пензлю О. Сокола.

Під час дослідження архівів Кременчуцького краєзнавчого музею, було виявлено «Історичну записку всесоюзного об'єднання «Архпроект», творчої архітектурно-проектної майстерні «Київархпроект» (...) (1988), складена під час підготовки до проведення

Іл. 4. О. Сокол. Святі Елена, Ольга, Князь Гліб. Розписи Трьохсвятительської церкви, м. Харків (1915). Фрагменти розписів арок. Фото Д. Соколової

Іл. 5. О. Сокол. Пантократор. Розписи Трьохсвятительської церкви, м. Харків (1915). Розпис в наві. Фото Д. Соколової

Іл. 6. О. Сокол. Голуб Ноя. Розписи Трьохсвятительської церкви, м. Харків (1915). Розпис у західному склепінні. Фото Д. Соколової

реставраційних робіт у Богоявленській церкві в с.Обознівка Глобинського району Полтавської області» [6]. До «Історичної записки» були додані архівні фотографії. У документах зазначено, що для виконання іконописних робіт в Обознівській церкві були запрошені художники О.О. Мурашко і Соколов. Поряд із прізвищем «Соколов» стоїть знак питання, ініціали художника не вказані. Згідно «Історичній записці», за бажанням замовника, розписи у церкві були виконані за знімками із Володимирського собору в Києві [6]. Слід зазначити, що в ряді інтернет-публікацій про Обознівську церкву, співавтором О. Мурашка дійсно називають Івана Івановича Соколова (1823 – 1919) [1], відомого майстра жанрової картини на українську тематику. Але це є маловірогідним, бо у 1901 р. І. Соколову було вже 78 років і творчі методи художника, який сформувався в академічному середовищі зовсім не співпадають з тим, що знаходиться на стінах обознівської церкви.

Виходячи з результатів первинного огляду розписів, є висока вірогідність, що разом з О.О. Мурашко над розписами Богоявленської церкви працював саме О.Я. Сокіл, якій міг познайомитися із О.О. Мурашко під час навчання у Київській рисувальній школі. До того ж обидва художники були однолітки.

Церква у с. Обознівка будувалась у 1896 – 1901 рр. на кошти власника села (з 1895р.) О.К. Панайотова. На освячення церкви був запрошений обер-прокурор святишого синоду К.П. Победоносцев, якому разом із телеграмою-запрошенням надіслали альбом з фотографіями храму.

Відомо, що у 1896 – 1903 рр. О.Я. Сокіл навчався у художньому училищі в Москві. Ймовірно, що художник мав можливість поєднувати навчання із виконаннями церковних замовлень, як це було й під час виконання розписів у Скерневіце (1903).

Богоявленська церква у с.Обознівка – це сільський парафіяльний храм, побудований з червоної цегли у псевдоросійському стилі, безкупольний, кубічний у плані, увінчаний маковками-цибулинами. Іконографічна програма, яка була втілена в розписах храму відноситься до копійно-компілятивного типу (за

класифікацією В.В. Шуліки) [8], композиції наслідують розписи В. Васнецова з Володимирського собору у Києві. На жаль, під час остаточної реставрації розписи були спотворені грубими перемалюваннями, окремі розписи були закриті малярними пофарбуваннями.

Згідно з фотографіями початку ХХ ст., в апсиді було зображення «Богородиця з немовлям» (не збереглася). На західній стіні розташований розпис «Страшний суд», якій мав слугувати нагадуванням людині, яка іде з храму, що на всіх чекає суд Божий і грішити не слід. У куполі зображений Христос Пантократор. У Київському Володимирському соборі (якій слугував зразком) В.С. Васнецов розмістив зображення Христа у сфері, але в Богоявленській церкві, яка не має куполу, було зроблено перекомпонувannya цієї композиції, щоб вписати її в хрестове склепіння стелі. Навколо Пантократора зображено чотирьох архангелів. На стелі, над сюжетом «Страшний суд», зображений мертвий Христос, якого несуть херувими. На відміну від розписів Володимирського собору, де ця композиція розташована біля арки віми, в Обознівській церкві вона знаходиться у західній частині. Тобто поруч смерть Христа на хресті і його друге пришествя, коротка історія-нагадування, що Христос постраждав за людей, а потім прийде спитати з людей.

Особливістю Богоявленської церкви є те, що через відсутність барабану і купола вона немає великих вітрил, тому зображення євангелістів було перенесено на стіни.

На стінах притвору, в нижній частині підпружних арок, навпроти один одного зображено св. Кирила та Мефодія. Їхні зображення стали невід'ємною частиною іконографічних програм храмів напередодні та після святкування у 1886р. тисячоліття їх служіння. На східній арці зображено св. Володимира та Ольгу. Ці композиції також мають ювілейну тематику – 900-річчя хрещення Русі (1888). Композиції пов'язані й тематично, бо св.Кирило та Мефодій надали слов'янам абетку, а св.Володимир хрестив Русь.

На підпружних арках розміщені медальйони із зображенням святих та орнаменти.

Храм багато прикрашений рослинними та геометричними орнаментами серед інших є репліки акантових спіралеподібних орнаментів з мавзолею Гали Плацидії у Римі (Vст.). Подібне декорування є і в інших храмах, які розписував О.Я. Сокіл (Храм Трьох Святителів у Харкові), а також в Георгієвсько-Петропавлівському храмі Курязького монастиря, що навело на думку В.В. Шуліку про ймовірність роботи О. Сокола у Курязі.

На арці віми, над іконостасом, розміщена «Таємна вечеря». Із першої половини XVIIст. в українських іконостасах «Таємна вечеря» розташовується над Царськими вратами, але наприкінці XIX – початку XXст., у зв'язку із зацікавленням формами візантійських однорядних іконостасів-темплонів, для неї не залишилося місця в самому іконостасі. У зв'язку з цим, її іноді почали зображувати над іконостасом. Це стало новою деталлю іконографічних програм церковних розписів початку XX ст.

За архівними фото, в центрі арки віми знаходився візантійський сонцеподібний хрест. Подібний зустрічається, наприклад, у розписах кафолікону монастиря Осіос-Лукас (XIIст.). Тобто в цій церкві, яка хронологічно розписана раніше, ніж церква в Полтаві і Харкові, можна бачити хоча й ще невеликі, але спроби пов'язати розписи із візантійськими

та римськими пам'ятками. Художники хоча й відтворюють композиції В.С. Васнецова, але творчо прилаштовують їх до іншого типу архітектури, та складають оригінальну іконографічну програму, де західна частина церкви – нагадування про жертву Христа та друге пришествя, вітвар – боговтілення та встановлення головного з таїнств (євхаристія, Таємна вечеря). У куполі – Христос Пантократор та ангельське воїнство (образ другого пришествя). На стінах – євангелісти та образи святих, що актуалізуються через ювілейні дати історії церкви (іл. 7–12).

На жаль, під час остаточної реставрації розписи були спотворені грубими перемалюваннями.

Висновки. Аналіз літератури показав, що дослідження творчої спадщини О. Сокола в царині церковного мистецтва почалися після проголошення незалежності України. Оприлюднені роботи торкаються переважно творчої біографії художника, перелічують п'ять розписаних ним храмів в Україні і Польщі. В окремих роботах зроблено намагання охарактеризувати стилістичні вподобання художника. Деякі автори (О. Денисенко) невірно вказують його прізвище. На цей час збереглися два храми із розписами О. Сокола – Сампсоніївська церква в Полтаві та церква Трьох Святителів у Харкові. Іконографічні

Іл. 7. О. Сокол, О. Мурашко. Пантократор. Розписи Богоявленської церкви, с. Обознівка (1901). Розпис нави. Фото Д. Соколової

Іл. 8. О. Сокол, О. Мурашко. Страшний суд; Христос, якого несуть херувими. Розписи Богоявленської церкви, с. Обознівка (1901). Фрагменти розписів західної арки та стелі над входом. Фото Д. Соколової

Іл. 9. О. Сокол, О. Мурашко. Святий Мефодій. Розписи Богоявленської церкви, с. Обознівка (1901). Розпис південної стіни притвору. Фото Д. Соколової

Іл. 10. О. Сокол, О. Мурашко. Святий Кирил. Розписи Богоявленської церкви, с. Обознівка (1901). Розпис північної стіни притвору. Фото Д. Соколової

Іл. 11. О. Сокол, О. Мурашко. Свята Ольга. Розписи Богоявленської церкви, с. Обознівка (1901). Фрагмент розпису східної арки. Фото Д. Соколової

Іл. 12. О. Сокол, О. Мурашко. Святий Володимир. Розписи Богоявленської церкви, с. Обознівка (1901). Фрагмент розпису східної арки. Фото Д. Соколової

програми розписів О. Сокола в публікаціях не розглядалися.

В процесі дослідження був виявлений ще один ансамбль розписів, який, ймовірно, належить пензлю О. Сокола (у співпраці із О. Мурашко) – Богоявленська церква в с. Обознівка (Полтавська обл.). Розписи Обознівської церкви вперше введені до наукового обігу.

Храми із розписами О. Сокола були систематизовані за своєю функцією: храм в Обознівці

(1901) – сільський парафіяльний, Сампсоніївська церква в Полтаві (1909) – меморіальний храм, храм Трьох Святителів у Харкові (1915) – монастирське подвір'я (за проектом). В залежності від призначення храму, О. Соколом були розроблені оригінальні іконографічні програми, де використаний копійно-компелятивний тип (Обознівка), сотиріологічний тип з елементами копійно-компілятивного типу (Полтава), патрональний тип (Харків).

В своїх проєктах О. Сокіл спирався на зразки В. Васнецова (Володимирський собор у Києві), І. Крамського. Крім того, у всіх трьох церквах відчувається зацікавлення О. Сокола християнським мистецтвом II–VII ст.: використання ранньохристиянської символіки (агнець, пава, голуб Ноя),

зображення безбородого Христа, пряме цитування орнаментів римських мозаїк V ст. Це зацікавлення набуває поступового руху. Так, в розписах в Обознівці це відбувається на рівні орнаментальної декорації, в Полтавському та Харківському храмах на рівні окремих композицій.

Література:

1. Обознівка Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-75117> (дата звернення 13.10.2023)
2. Обознівка. Чудовий храм. URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/oboznivka-chudovyy-khram> (дата звернення 23.10.2023)
3. Обознівська сільська рада. Глобинський район, Полтавська область. URL: <https://oboznivka.rada.org.ua/istoriya-09-04-00-28-09-2016/> (дата звернення 20.10.2023)
4. Оніпко Т.В., Оніпко Т.А. Сампсоніївська церква м. Полтави у радянські часи. *Електронний архів Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2014. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/300238127.pdf> (дата звернення 17.09.2023)
5. Памятник архитектуры н. XX в. Богоявленская церковь с. Обозновка, Глобинского района Полтавской области, Том I, Предварительные работы. Всесоюзное объединение «Архпроект». Творческая архитектурно-проектная мастерская «Киевархпроект», Киевский филиал. Киев: 1988. С. 40.
6. Памятник архитектуры н. XX в. Богоявленская церковь с. Обозновка, Глобинского района Полтавской области, Том II, Предварительные работы. Всесоюзное объединение «Архпроект». Творческая архитектурно-проектная мастерская «Киевархпроект», Киевский филиал. Киев: 1988. С. 42.
7. Стешенко С. В. Олексій Якович Сокіл (1870–1939) як іконописець. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. 2017 Вип. 1 URL: <file:///C:/Users/Service%20Master/Desktop/%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%BB/%D0%A1%D1%82%D0%B5%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.%20%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%BB%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%86%D1%8C.pdf> (дата звернення 10.07.2023)
8. Шуліка В.В. Церковний живопис Слобожанщини середини XIX – початку XX століття: іконографія, стилістика, техніко-технологічні особливості: автореф. дис. ... канд. мист.: 08.01.2010. Харків: 2010. 21с.

References:

1. Oboznivka Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Oboznivka Encyclopedia of Modern Ukraine]. Available at: <https://esu.com.ua/article-75117> (accessed 13.10.2023)
2. Oboznivka. Chudovyi khram. [Oboznivka. A wonderful temple]. Available at: <https://ukrainaincognita.com/mista/oboznivka-chudovyy-khram> (accessed 23.10.2023)
3. Oboznivska silska rada. Hlobynskiy raion, Poltavaska oblast [Oboznivka village council. Hlobyne district, Poltava region]. Available at: <https://oboznivka.rada.org.ua/istoriya-09-04-00-28-09-2016/> (accessed 20.10.2023)
4. Onipko, T.V., & Onipko, T.A. (2014). Sampsoniivska tserkva m. Poltavy u radianski chasy. [The Sampsonian Church in Poltava in Soviet times], Elektronnyi arkhiv Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli [Electronic archive of Poltava University of Economics and Trade] (electronic journal). Available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/300238127.pdf> (accessed 17.09.2023)
5. Pamyatnik arkhitekturi n. XX v. Bogoyavlenskaya tserkov s. Oboznovka, Globinskogo raiona Poltavskoi oblasti, Tom I, Predvaritelnie raboti. (1988). [Monument of architecture n. The twentieth century. Epiphany Church in the village. Oboznovka, Globinsky district, Poltava region, Volume I, Preliminary works. All-Union Association “Archproject”]. Vsesoyuznoe obединenie «Arkhprouekt». Tvorcheskaya arkhitekturno-proektnaya masterskaya «Kyevarkhprouekt». [Creative architectural and design workshop “Kievarkhprouekt”], Kyevskiy fylyal. Kyev: pp. 40. [In Ukrainian].
6. Pamyatnik arkhitekturi n. XX v. Bogoyavlenskaya tserkov s. Oboznovka, Globinskogo raiona Poltavskoi oblasti, Tom II, Predvaritelnie raboti. Vsesoyuznoe obединenie «Arkhprouekt». (1988). [Monument of architecture n. The twentieth century. Epiphany Church in the village. Oboznovka, Globinsky district, Poltava

region, Volume II, Preliminary works. All-Union Association “Archproject”]. Tvorcheskaya arkhitekturno-proektnaya masterskaya «Kyevarkhproekt», [Creative architectural and design workshop “Kievarkhproekt”], Kyevskiy fylyal. Kyev: pp. 42. [In Ukrainian].

7. Steshenko, S. V. (2017). Oleksii Yakovych Sokil (1870–1939) yak ikonopysets [Oleksii Sokil (1870-1939) as an icon painter]. Tradytsii ta novatsii u vyshchii arkhitekturno-khudozhnii osviti [Traditions and innovations in higher education in architecture and art] (electronic journal), vol 1. Available at: file:///C:/Users/Service%20Master/Desktop/%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%BB/%D0%A1%D1%82%D0%B5%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.%20%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%BB%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%86%D1%8C.pdf (accessed 10.07.2023)

8. Shulika, V.V. (2010). Tserkovnyi zhyvopys Slobozhanshchyny seredyny XIX – pochatku XX stolittia: ikonohrafiia, stylistyka, tekhniko-tekhnologichni osoblyvosti [Church Painting of the Slobozhanshchyna in the Middle of the XIX – Early XX Centuries: Iconography, Stylistics, Technical and Technological Features]. (PhD Thesis), 08.01.2010. Kharkiv: 21 pp.